

संख्या : ११
कार्यपालिकाबाट स्वीकृत मिति: २०७६।०४।०८

दिपायल सिलगढी नगरपालिका

वडा नं. ८ को

बालविवाह अन्त्यका लागि
स्थानीय रणनीति

२०७६

दिपायल सिलगढी नगरपालिका
डोटी जिल्ला
सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल

बालविवाह अन्त्यका लागि स्थानीय रणनीति २०७६

प्रकाशन मिति : भाद्र २०७६

छपाइ प्रति : १५०

प्रतिलिपि अधिकार : दिपायल सिलगढी नगरपालिका, वडा नं. ८

यो प्रकाशन नेपाल सरकार, सुदूरपश्चिम प्रदेश, दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८ तथा गुड नेवस इन्टरनेशनलको आर्थिक र प्राविधिक तथा सामुदायिक विकास केन्द्रको संयोजनमा प्रकाशित भएको हो ।

दिपायल सिलगढी नगरपालिका

नगर कार्यपालिकाको कार्यालय, डोटी

Dipayal Silgadhi Municipality
Office of the Municipal Executive, Doti

- ४२००१० - ४२०१६८
फ़ाक्स नं. ०१४-४२०२९७
ई-मेल-info@dipayalsilgadhimun.gov.np
वेबसाइट :dipayalsilgadhimun.gov.np

प.सं. :- ०७६/०७७

च.नं. :-

सिलगढी(Silgadhi)
सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल

प्रसिद्ध शक्तिपीठ शैलेश्वरी मन्दिर, दिपायलको प्राचिन दिल्पेश्वर मठ र बासुधारा जस्ता धार्मिक स्थल रहेको हाम्रो दिपायल सिलगढी नगरपालिका भौगोलिक रूपले भूस्वर्ग खप्टडको प्रबेशद्वार सहित तत्कालिन सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय सदरमुकाम दिपायल र राणाकाल देखिकै प्रशासनिक सिलगढी गौँडा रहेको र हालको डोटी जिल्ला सदरमुकाम समेत रहेको कुरा हाम्रा नगरका गैरबका बिषयहरु हुन् । हाम्रो देशले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्थालाई अबलम्बन गरी राज्यको पुनर्संरचना भई हाल संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको सरकारहरु सञ्चालनमा रहेका छन् । व्यवस्थापकीय अधिकार सहितको, अधिकार सम्पन्न स्थानीय तहबाट स्थानीय सरकारको राज्य व्यवस्था चलिरहेको छ, संघीय संरचनामा देश गएपछि हाल आएर २९३ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका गरी ७५३ स्थानीय तहमा विभाजित गरी स्थानीय तहको भौगोलिक सिमाना समेत विस्तार भई विकास निर्माणको लागि थप जिम्मेवारी आएको छ ।

बि.सं. २०३८ सालमा नगर पञ्चायतका रूपमा स्थापित यस दिपायल सिलगढी नगरपालिकाले मानवीय विकास र भौतिक विकासका थुप्रै आवश्यकताहरु सम्बोधन गर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ । हाम्रो समाजमा रहेको पितृसतात्मक सोच परम्परादेखि चलिआएका छाउपडी, बालविवाह, महिला मार्थि हुने हिंसा जस्ता कुराहरूले हालसम्म पनि समाजलाई अधोगतितिर लिगिरहेको हामीले देखिरहेका छौं । समाजलाई मानवीय विकासका दृष्टिले यस्ता कुप्रथा र चलनले पछाडी धकेलिरहेको छ र विशेष गरी महिलाको सामाजिक विकासमा नराम्रो असर परिरहेको सन्दर्भमा हामीले योजनाबद्ध ढंगले बालविवाह र महिला मार्थि विभिन्न किसिमका हिंसाहरूलाई हटाई सबै बालबालिकालाई २० वर्षको उमेर समुह सम्ममा विद्यालय र क्याम्पस तहको शिक्षामा पहुंच पुर्याउन जरुरी छ, त्यसैले वडा नं.८ बाट बालविवाह अन्त्यका लागि स्थानीय रणनीति २०७६ बनाई ३ वर्ष भित्र लडागडा वडालाई बालविवाह मुक्त घोषणा गर्ने कार्यक्रमलाई सफल बनाउन नगरपालिकाको तर्फबाट प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ । बालविवाह न्युनिकरण गर्न यस नगरपालिकालाई सहयोग गर्ने र सामाजिक विकासको समस्याको रूपमा रहेको यस विषयलाई सम्बोधन गर्नका लागि पहल गर्न हामीलाई सघाउ पुऱ्याउने गुड नेवर्स इन्टरनेशनल नेपाल र सामुदायिक विकास केन्द्र, डोटीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छ, र प्रस्तुत रणनीति सबै वडाहरु र समग्र नगरको सामाजिक विकासका लागि अनुकरणीय रहने छ भन्ने मलाई लागेको छ र रणनीति कार्यान्वयनको लागि सरोकारवाला सबैले आ-आफ्नो सहयोग गरिदिनु हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

मञ्जु मलासी
नगर प्रमुख

दिपायल सिलगढी नगरपालिका
८ नं. वडा कार्यालय
लडागडा डोटी

सुदूरपश्चिम प्रदेश

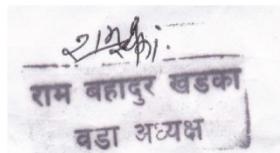
पत्र संख्या : ०७५/०७६

चलानी नं. : २९

शुभ कामना

यस डोटी जिल्ला अन्तरगत दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८, लडागडालाई बालविवाह अन्त्यका लागि रणनीतिक योजना तयार गर्न आपनो अमुल्य योगदान राय सुझाव दिनु भएकोमा गणतन्त्र नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशका सामाजिक विकास मन्त्रालय अन्तरगत बालबालिका शाखाका अधिकृत भुवन चटौत, दिपायल सिलगढी नगरपालिका प्रमुख, उप-प्रमुख, सम्पूर्ण नगरबासी, गुड नेवर्स इन्टरनेशनल नेपाल र सामुदायिक विकास केन्द्र प्रति आभार प्रकट गर्दछु । भविष्यमा पनि तपाईं सम्पूर्ण संघ संस्था र कर्मचारीहरूको साथ सहयोग, राय, सुझावको आशा राख्दछु । बालविवाह अन्त्यका लागि स्थानीय रणनीति २०७६ को प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरी यस दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८, लडागडालाई बालविवाह मुक्त गर्ने कार्यमा म लगायत वडा नं.८ का मेरा सहयोगी जन निर्वाचित प्रतिनिधि, राजनीतिक दलका साथीहरू, समाजसेवी र सम्पूर्ण लडागडावासीहरू पूर्ण रूपमा प्रतिवद्ध छौ । वि.सं. २०७८ को अन्तसम्म यस वडालाई बालविवाह मुक्त गराउने कार्यमा सहयोगको लागि सम्पूर्ण सहयोगी हातहरूलाई हार्दिक अपिल गर्दछु ।

धन्यवाद ।

एवम सम्पूर्ण ८ नं. वडा परिवार

खण्ड क

१. प्रस्तावना :

नेपालले बाल अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न प्रतिवद्धताहरू जनाएको छ । बालअधिकार महासन्धी, १९८९ को नेपाल पक्ष राष्ट्र हो । नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३९ मा बालबालिकाको हकलाई सुरक्षित गर्दै बाल अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरिएकोछ । संविधानको धारा ३९, बालबालिकाको हक अन्तर्गत उपधारा ५ ले कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन भनी बालविवाहलाई पहिलो पटक बालअधिकार हननको विषयको रूपमा उल्लेख गरी दण्डनीय अपराधको रूपमा स्वीकार गरेको छ । स्थानीय सरकारलाई बाल अधिकारको प्रवर्धनका लागि नेपालको संविधान, २०७२ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा विभिन्न जिम्मेवारीहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालले जनाएको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता र विद्यमान राष्ट्रिय कानून अनुसार बालविवाह एक कानुनी र सामाजिक अपराध हो । मुलुकी देवानी संहिता ऐन, २०७४ को दफा ७० को उपदफा (घ) मा २० वर्ष पुरा नभई गरिएको विवाहलाई बालविवाहको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा गाउँ र नगरपालिकाको काम अन्तर्गत बालविवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, छुवाछ्वुत, दहेज तथा दाइजो, हलिया प्रथा, छाउपडी प्रथा, कमलरी प्रथा, बालश्रम, मानव बेचविखन जस्ता सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने, गराउने जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ ।

नेपाल बालविवाह हुने देशहरूमध्ये उच्च जोखिममा रहेको छ । नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्म बालविवाह अन्त्य गर्न राष्ट्रिय रणनीति बनाई कार्यन्वयनमा समेत ल्याएको छ । यस रणनीतिलाई सफल पार्न विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू पनि लागिपरेका छन् ।

बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ ले आंगिकार गरेको लक्ष्य अनुसार स्थानीय तहमा बालविवाह अन्त्यका लागि यस दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नम्बर द, लडागडाले पनि पहल गरी राष्ट्रिय रणनीतिका उद्देश्यहरू पूरा गर्न योगदान गर्ने तथा यस दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नम्बर द, लडागडाललाई बालविवाह मुक्त वडा बनाउन वडा नं. द को अनुरोधमा दिपायल सिलगढी नगरपालिकाको कार्यपालिकाले यो बालविवाह अन्त्यका लागि स्थानीय रणनीति, २०७६ बनाई लागू गरेको छ ।

२. बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय कानून, नीति, रणनीति एवं योजनाहरूको संदर्भित जानकारी

२.१ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता :

नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको अढाई दशक पूरा भइसकेको छ । यस बीच संविधान, कानून, नीति, योजना, कार्यक्रम तथा संस्थागत व्यवस्थामा बालबालिकाको वचावट, संरक्षण, विकास र सहभागितासम्बन्धी उल्लेखनीय प्रयास भएका छन् । नेपालले सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको थियो । विश्वव्यापी स्तरमा बाल विवाहलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) को प्राप्तिका लागि एक बाधकको रूपमा पहिचान गरी दिगो विकासका लक्ष्यहरूको कार्यसूची-(SDGs) (२०१६-२०३०) मा बालविवाह अन्त्य गर्ने विषयलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरिएको छ । नेपालले बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९, महिलामाथि हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्ने महासन्धि, १९७९ अनुमोदन गरिसकेको छ । नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा बाल विवाहको अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति २०७२ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

नेपालले बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९, महिलामाथि हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्ने महासन्धि, १९७९, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय आलेख, १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय आलेख, १९६६, यातना विरुद्धको महासन्धि, १९८४, जनसंख्या र विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले पारित गरेको कार्ययोजना, १९९४ (Program of Action adopted at the International Conference on Population and Development, 1994); चौथो विश्व महिला सम्मेलनबाट पारित बेइजिङ घोषणा र सम्बद्ध कार्ययोजना (Beijing Declaration and Platform for Action) र सार्क लगायत अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीयस्तरमा बालअधिकार प्रबद्धन गर्ने विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा ईच्छाधीन आलेखहरू मार्फत विषेशतः बालअधिकार संरक्षणको क्षेत्रमा प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ ।

२.२ नेपालको संविधान (२०७२) :

धारा ३१. शिक्षा सम्बन्धी हक :

- प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।
- प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।
- दृष्टिविहीन व्यक्तिलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुन बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

५. नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा माध्यमिक तहसम्म शिक्षा प्राप्त गर्ने र कानुन बमोजिम विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

धारा ३५. स्वास्थ्य सम्बन्धी हक :

१. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ । कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वज्चत गरिनेछैन ।
२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
३. प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ ।
४. प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।

धारा ३६. महिलाको हक :

महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा जस्तो सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।

धारा ३७. बालबालिकाका हकहरू :

१. प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ ।
२. प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन-पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जन तथा व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।
३. प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बालविकास तथा बालसहभागिताको हक हुनेछ ।
४. कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।
५. कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
६. कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनको नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
७. कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।
८. प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ ।
९. असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्व पीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।
१०. उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीत कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

२.३ राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू :

बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्न थुप्रै कानुनी व्यवस्था गरिएको छ, जसमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५, बालश्रम (निषेध र नियमित) गर्ने ऐन २०५६, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बालबालिकाका निम्नि विशेष ऐनका रूपमा रहेका छन् भने, मुलुकी अपराध (संहीता) ऐन, मुलुकी देवानी (संहीता) ऐन, २०७४, लगायत अन्य धेरै ऐनहरूमा बालबालिकाका सम्बन्धी थुप्रै व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ । यस अतिरिक्त बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३, बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति र कार्यान्वयन निर्देशिका २०६८, आवासीय बालगृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६९, बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ लगायतका अर्को तहका दस्तावेजहरू रहेका छन् । मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण गर्ने) ऐन, २०६४ र यसको नियमावली २०६५, घरेलु हिंसा नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०६६, कमैया (श्रम निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८, बालबालिका शान्तिक्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८, बाल हेल्पलाइन सञ्चालन कार्यविधि, २०६४, निःशुल्क फोन १०९८ (दश नौ आठ) सहितको एकिकृतका साथै हराएका बालबालिका खोजतलास तथा समन्वयका लागि निःशुल्क फोन नं. १०४ सहित बालबालिका खोजतलास केन्द्र सञ्चालनमा रहेका छन् । बालसंरक्षण तथा बालअधिकार सुनिश्चित गर्न शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षासंग सम्बन्धित ऐन कानुनहरूका साथै विभिन्न कार्यक्रमगत व्यवस्थाहरू, मन्त्रिपरिषद देखि मन्त्रालयसम्मका निर्णयहरूबाट कार्यान्वयनमा रहेकाछन् । यसका साथै बालश्रम अन्त्यका लागि राष्ट्रिय गुरु योजना २०७५ देखि २०८५, बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ बालबालिकाको संरक्षणका लागि बनेका प्रमुख दस्तावेजको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

२.४ मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ को दफा १७३. (बालविवाह गर्न नहुने) :

१. विवाह गर्ने व्यक्तिको उमेर बीस वर्ष नपुगी कसैले विवाह गर्न वा गराउन हुँदैन ।
२. उपदफा (१) विपरीत भएको विवाह स्वतः बदर हुने छ ।
३. उपदफा (१) बमोजिमको कसूर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना हुनेछ ।

२.५ बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६८ :

बालविवाहलाई बालबालिकाको हक अधिकार प्रचलनका लागि बाधकको रूपमा पहिचान गरेको छ । नीतिको रणनीति नं. ८.९ मा बालविवाह रोक्न सरकारी र विकासका साझेदार संस्थाहरूको सहकार्यमा समुदायस्तरका संघसंस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने, बालविवाह विरुद्धको उजुरी सक्रियताका साथ लिने र कारवाही गर्ने व्यवस्थाका साथै बालविवाह रोक्ने कार्यका लागि स्थानीय निकायलाई थप जिम्मेवारी दिईने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी रणनीति नं ९.३ मा स्थानीयस्तरसम्म बालबालिकाको बेचविखन, ओसारपसार र बालविवाह विरुद्ध चेतना जागरण कार्यक्रम सञ्चालन र गाँऊस्तरमा बाल संरक्षणको विषयमा चेतना अभिवृद्धि गर्न संचार लगायत अन्य उपयुक्त माध्यमको परिचालन गरिने कुरा उल्लेख छ ।

२.६ समग्र राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७०/७१-२०७४/७५) :

खासगरी सीमान्तकृत किशोरकिशोरीहरूलाई असर पार्ने हानिकारक सामाजिक परम्परा विभेद न्यूनीकरण सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्ने र निर्देशिका तयार वा सुधार गरी प्रयोगमा ल्याउने र वाल विवाहमा परेका किशोर किशोरी मूलतः किशोरीहरूलाई औपचारिक शिक्षाको मूलधारमा ल्याउन खुल्ला र वैकल्पिक शिक्षा प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

३. नेपालमा बालविवाहको अवस्था :

नेपाल बालविवाह गर्ने दक्षिण एशियाली मुलुकका प्रमुख देशहरु मध्ये बंगलादेश र भारत पछि तेसो स्थानमा पर्दछ । वि.स. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा एक लाख ३८ हजार १५ जना बालबालिकाको १० वर्ष नपुग्दै विवाह भएको देखिन्छ । त्यसमध्ये पनि एक लाख १५ हजार १ सय ५० बालिका रहेको तथाँले देखाउछ । नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०११ ले नेपालमा २० वर्षदिखि २४ वर्ष उमेर समूहका ४१ प्रतिशत महिलाको विवाह १८ वर्ष पुग्न अगावै भएको उल्लेख गरेको छ । अर्कोतर्फ यही उमेर समूहका ११ प्रतिशत पुरुषहरूको विवाह १८ वर्षभन्दा कम उमेरमा हुने गरेको छ ।

युनिसेफले प्रकाशित गरेको सन् २०१६ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा ३७ प्रतिशत बालिका १८ वर्ष भन्दा कम उमेरमा विवाह गर्दछन् । यसैगरी १० प्रतिशत बालिका १५ वर्ष भन्दा कम उमेरमा विवाह गर्दछन् ।

विशेषगरी तराईका जिल्लाहरूमा तुलनात्मक रूपमा बालविवाह बढी हुने गरेको अध्ययनले देखाएको छ । विकट पहाडी जिल्ला अछाम, बैतडी, ढोटी, बाजुरा, बझाड, दाचुला आदिमा पनि बालविवाहको दर उच्च रहेको पाइन्छ । शहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूको सामान्यतया कम उमेरमा विवाह हुने गरेको पाइएको छ । राष्ट्रसंघीय जनसंख्या कोषका अनुसार ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मध्ये ४३ प्रतिशत र शहरी क्षेत्रमा बस्ने मध्ये २७ प्रतिशत महिलाले १८ वर्ष नपुग्दै विवाह गर्दछन् । मध्येशी समूदायका साथै सिमान्तकृत समूहहरु जस्तै : दलित, जनजाती र मुस्लिम समूदायमा अन्य समूदायको तुलनामा यो दर उच्च रहेको छ ।

४. दिपायल सिलगढी न.पा. र वडा नं. ८ को संक्षिप्त परिचय र बालबालिकाको विवरण :

४.१ दिपायल सिलगढी नगरपालिकाको संक्षिप्त जानकारी :

स्थापना : दिपायल नगर पञ्चायतका नामले २०३८ सालमा,

दिपायल सिलगढी नगरपालिका नामाकरण : २०४८ सालमा, साबिक भमरडाँडा र तीखा गाउँ विकास समिति नगरपालिकामा गाभिएको ।

हालको दिपायल सिलगढी नगरपालिका २०७३ साल साविकको कलेना, लडागडा गा.वि.स. पुरै र बगलेक गा.वि.स. को वडा नं. ८ र ९ र खातीवडा गा.वि.स.को वडा नं.४, ५ र ६ नं वडा समेत गाभिएर हालको दिपायल सिलगढी नगरपालिका कायम भएको ।

मुख्य धार्मिक पर्यटकीय स्थलहरू: शैलेश्वरी मन्दिर, बासुधारा, दिल्पेश्वर मठ, कोटभैरब मन्दिर, सुनादेवी मन्दिर, दुधेश्वर मन्दिर, राधाकृष्ण मन्दिर आदि ।

४.१.१ दिपायल सिलगढी नगरपालिकामा रहेका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण :

विवरण	सामुदायिक	संस्थागत	कुल जम्मा
आधारभूत विद्यालय	३३	११	४४
माध्यामिक विद्यालय	७	७	१४
जम्मा	४०	१८	५८
प्राविधिक शिक्षालय	१	०	१
क्याम्पस	१	१	२

४.१.२ दिपायल सिलगढी नगरपालिकामा रहेकासंचार क्षेत्रको विवरण :

- १) रेडियो नेपाल क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र
- २) शैलेश्वरी एफएम
- ३) त्रिबेणी एफएम
- ४) रेडियो डोटी
- ५) डोटेली आबाज दैनिक
- ६) दिपायल पोष्ट दैनिक
- ७) नेपालपथ दैनिक
- ८) बिम्ब साप्ताहिक
- ९) नजर साप्ताहिक
- १०) वेष्टन्यूज साप्ताहिक

४.२ दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं.८ लडागडाको संक्षिप्त परिचय र बालबालिकाको अवस्था :

सुदूरपश्चिम प्रदेश डोटी जिल्लाको सदरमुकाम देखि करिव १८ किलोमिटर पुर्वमा रहेको दि.सि.न.पा. वडा नं. ८ लडागडा प्रकृतिक भु-बन्टौटमा भिरालो पहाडी क्षेत्र समुन्द्री सतह देखि करिव १२६६ मिटर उचाईमा रहेको मध्यम किसिमको हावापानी रहेको छ । उत्तरी सिरानमा पवित्र स्थल खप्तड र दक्षिणतिर किनारामा सेती नदिले छोएको दि.सि.न.पा. वडा नं. ८ लडागडाको बीचमा पर्छ । उत्तरतिरबाट दक्षिण तिर होचिदै गएको पहाडको दायाँ किनारामा गडिगाड, कोइरेलीखोला, बायातिर गन्डीगाड बगेका छन् । दक्षिण तिर रमाइलो पहाड, माथितिर वाज, गुरास, मौवा, मेल जस्ता बनस्पतीले ढाकेको छ भने वैसितिर साल र सल्लाले ढाकेको छ । दि.सि.न.पा. वडा नं. ८ विच केन्द्रमा रहेको छ भने यसैको उत्तर पुर्व तर्फ किनारमै पिपल चौतारीको फेदमा सुनादेवी विद्यालय रहेको छ । पुर्वमा पोखरी गाँजरी उत्तरमा खिरसैन सँग नगर पालिकाको वडा नं. ७ रातुली पाँकरी जोडिएका छन् भने दक्षिणमा सेती नदीपारी बासुदेवी गा.वि.स. र दक्षिण पुर्व सिमानामा अछामको सोकट गाउँपालिकासंग जोडिएको छ । यस वडाका बासिन्दाहरू राष्ट्रिय चाडपर्वका साथै वल्केजात, पुसे पन्थ, विषौ प्रमुख चाड माछन् । यहका बासिन्दाहरू कृषि, व्यापार, नौकरी र भारतमा गई कामगरि जीवन धानेका छन् । यस वडाका बासिन्दाहरूमा भने कडायत, कुन्जेडा, साउँद, खड्का, दमाई, पार्की, भुल, माझी, खड्का, लुहार, आउजि र एक परिवार पाठक (व्राहमण) वस्ती समेत रहेका छन् ।

४.२.१ लडागडामा रहेका शैक्षिक संस्थाहरु र विद्यार्थीको विवरण :

क्रस	विद्यालयको विवरण	विद्यार्थी संख्या	बालक	बालिका	दलित	जनजाति	अपांगता भएका	अन्य
१	सुना देवी माध्यामिक विद्यालय	५४९	३०५	२४४	८९	०	०	४६०
२	चौखान माध्यामिक विद्यालय	३४७	१७१	१७६	१३६	३९	०	१७२
३	मष्टेश्वर आधारभुत विद्यालय	१२२	५६	६६	४६	०	०	७६
४	सरस्वती आधारभुत विद्यालय	१३६	७२	६४	३७	०	०	९९
५	चौडलेश्वर आधारभुत विद्यालय	८३	४२	४१	३०	०	०	५३
६	कालिका आधारभुत विद्यालय	६६	२७	३९	३	०	०	६३
७	तेडीस्थान आधारभुत विद्यालय	२३	१६	७	७	०	०	१६
जम्मा		१३२६	६८८	६३८	४४७	३९	०	९३९

स्रोत: विद्यालयको प्रशासन शाखा

४.२.२ लडागडामा रहेकाबाल क्लवहरु र बाल क्लव सदस्यहरुको विवरण :

क्र.स.	विद्यालयको नाम	बालक्लवको नाम	केटी	केटा	जम्मा	दलित	जन जाति	पछाडिएका	अपांगता भएका	अन्य
१	सुनादेवी मा.वि.	सुनादेवी बालक्लब	४	७	११	१	०	०	०	१०
२	चौखान मा.वि.	चौखान बालक्लब	३	८	११	३	२	०	०	६
३	मष्टेश्वर आ.वि.	मष्टेश्वर बालक्लब	४	७	११	३	०	०	०	८
४	सरस्वती आ.वि.	सरस्वती बालक्लब	४	७	११	४	०	०	०	७
५	चौडलेश्वर आ.वि.	चौडलेश्वर बालक्लब	५	६	११	२	०	०	०	९
६	कालिका आ.वि.	कालिका बालक्लब	४	७	११	४	०	०	०	७
७	तेडीस्थान आ.वि.	तेडीस्थान बालक्लब	४	७	११	२	०	०	०	९
८	वडास्तारियवालक्लब	हरियालि बालक्लब	५	६	११	३	०	०	०	८
कुल जम्मा		आठ	३३	५५	८८	२२	२	०	०	६४

स्रोत: विद्यालयको प्रशासन शाखा

४.२.३ लडागडामा रहेका स्वास्थ्य संस्थाहरुको विवरण : दिपालय सिलगढी नगरपालिका वडा ८ लडागडामा एउटा स्वास्थ्य चौकी तथा दुई ओटा गाँउघर क्लिनिक रहेका छन् ।

५. दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८ लडागडामा बालविवाहको अवस्था :

दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८, लडागडा डोटी सदरमुकाम भन्दा नजिकै भएता पनि बालविवाहमा पर्ने बालवालिकाहरूको संख्या धेरै मात्रामा रहेको छ । वि.सं. २०७३ साल बैशाख देखि २०७५ चैत्र महिनासम्म लडागडामा भएका विवाहरूलाई विश्लेषण गर्दा १६३ जनाको बालविवाह भएको पाइयो जसमा २०७३ सालमा ३८ जना, २०७४ सालमा ५६ जना र २०७५ सालमा ६९ जनाको बालविवाह भएको देखियो । बालविवाहमा पर्नेहरूमा १२८ जना किशोर र ३५ जना किशोरी रहेका छन् । उमेरगत रूपमा विश्लेषण गर्दा १४ देखि १५ वर्षको उमेरमा ३.१%, १६ देखि १७ वर्षको उमेरमा ४०.५% र १८ देखि १९ वर्षको उमेरमा ५६.४% ले बिवाह गरेका छन् । जातिगत हिसावले हेर्दा जनजाति समुदायमा ५, दलित समुदायमा ६०, क्षेत्री समुदायमा ९८ जना किशोर किशोरीहरू बालविवाहमा परेका छन् । यसै गरि बालविवाह किन गरियो भन्ने सन्दर्भमा गरिएको प्रश्नमा ३१ जनाले पारिवारिक दबाव, ८४ जनाले साथीसंगीको लहलहैमा लागेर, १ जनाले अभिभावकको हेरचाह तथा पालनपोषणको अभावमा, ७ जनाले राम्रो घर परिवार पाउँदा, १ जनाले भविष्य सुन्दर हुने आशले, ५ जनाले सानैछँदा विवाह गर्दा राम्रो हुन्छ भन्ने मान्यताका कारण, १ जनाले स्थानीय चाडपर्वको प्रभावका कारण र ३३ जनाले मोवाईल र इन्टरनेटका कारण विवाह गरेको बताएका छन् । बालविवाहमा परेका मध्ये ४० जनाले मागी विवाह, ६५ जनाले भागी बिवाह र ५८ जनाले प्रेम विवाह गरेको पाईयो ।

बालविवाहमा परेका किशोर किशोरीहरू मध्येमा ९२ जना (७० केटी र २२ केटा) ले विवाह अगावै विद्यालय छोडेका र ७१ जना (१३ केटा र ५८ केटी) ले कक्षा ६ देखि १२ कक्षा पढ्दै बिवाह गरेका छन् । विद्यालय पढ्दै बालविवाहमा परेका ७१ जना मध्ये ७ जनाले मात्र आफ्नो पढाईलाई निरन्तरता दिएको र बाँकी ६४ जनाले विवाह पश्चात विद्यालय छोडेको पाइयो । यसै गरि ३३ जना किशोरीले २० वर्ष उमेर नपुढै पहिलो बच्चा पाएका छन् । सर्भेक्षणबाट प्राप्त नतिजालाई वडा कार्यालयको विवाह दर्ता अभिलेखसंग तुलनात्मक विश्लेषण गर्दा बालविवाहमा पर्नेको प्रतिशत वि.सं. २०७३ मा ४४.७४% (५३.७% केटी र २९% केटा), वि.सं. २०७४ मा ४४.८% (५४.४% केटी र २८.३% केटा), र वि.सं. २०७५ मा ४६.९४% (५८.३% केटी र २५.५% केटा) पाईयो ।

६. रणनीति तर्जुमा प्रक्रिया र आध्ययनबाट प्राप्त नतिजा :

६.१ रणनीति तर्जुमा प्रक्रिया :

दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नम्बर ८, लडागडाको बालविवाह अन्त्य गर्नेका लागी सामुदायिक विकास केन्द्र डोटी, गुड नेवर्स इन्टरनेशनल नेपाल र वडा कार्यालयको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा यो रणनीति तयार भएको हो । घरधुरी सर्भेक्षणबाट प्राप्त तथ्य तथ्यांकहरू, सरोकारवालाहरूसंग गरिएको छलफल तथा अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त सुझाव तथा पृष्ठपोषण, लक्षित समूह छलफल (बाल क्लब, समुदाय, बाल संरक्षण समिती, आदि) बाट प्राप्त नतिजा र सहायक सन्दर्भ सामाग्रीहरूलाई यो रणनीति तर्जुमाको आधार लिइएको छ ।

नेपालले बालअधिकार तथा बालसंरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेका प्रतिवद्धता तथा संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाहरु, बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति २०७२ ले राखेको लक्ष्य हासिल गर्न र दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८, लडागडाले गरेको प्रतिवद्धतालाई मध्यनजर गर्दै लडागडालाई बालविवाह मुक्त वडा बनाउनका लागि बालविवाहको अन्त्य गर्ने प्रतिवद्धताका साथ यो रणनीति तयार पेश गरेबमोजिम मिति २०७६।०४।०८ गतेको कार्यपालिका बैठकबाट पारित गरी लागु गरिएकोछ ।

६.२ अध्ययनबाट प्राप्त नितिजा (बालविवाहका मुख्य कारण र परिणामहरू) :

बालविवाह विद्यमान रहनुमा धेरै कारणहरु छन् भने परिणामको रूपमा बालवालिकाको अधिकार हनन्, बालापन शोषण, सामाजिक आर्थिक परिस्थितिमा नकारात्मकता र देशका भावी कर्णधारहरुको उचित शिक्षा दीक्षा नहुनु रहेको छ । बालविवाहको अवस्था अध्ययनका लागि गरेको सर्वेक्षण, लक्षित समूह छलफल, सरोकारवालाहरुसंगको छलफल तथा अन्तर्किया, मुख्य व्यक्तिहरुसंग गरिएको अन्तर्वर्ता र स्रोत सामाग्रीहरुको अध्ययनबाट प्राप्त नितिजालाई विश्लेशण गर्दा यस लडागडामा बालविवाह हुनुका मुख्य कारणहरु र तिनका प्रभावहरुलाई बुदागद रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बालविवाहका मुख्य कारणहरु :

- साथीहरुको लहैलहैमा लाग्नु र साथीहरुको दबाबलाई नकार्न नसक्नु ।
- बालविवाह दण्डनीय अपराध भएको बारेमा जनचेतनाको कमी ।
- उमेर नपुग्दै हुने विवाहबाट हुन सक्ने हानि र थप समाझ्याको बारेमा जानकारीको न्युनता ।
- बालबालिका सम्बन्धी विद्यमान नीति, कानून र रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु ।
- किशोरकिशोरीहरुको विद्यालय शिक्षामा निरन्तरताको कमी ।
- किशोरकिशोरीमा अपरिपक्वता र ज्ञानको अभाव ।
- आधुनिक सामाजिक सञ्जालको गलत प्रयोग ।
- बिवाह सम्बन्धी परम्परागत गलत मूल्य मान्यताहरु ।
- गरिवी र परिवारको दबाव ।
- गरगहना लगाउन पाईने, प्रेमले भरिपूर्ण जीवन र विवाह पछि विद्यालय जान नपर्ने सोचाई ।

बालविवाहका मुख्य असरहरू :

- पारिवारिक मायाममताबाट बच्चित भई उमेर नपुग्दै पारिवारिक जिम्मेवारीको वहनगर्नुपर्ने ।
- विद्यालय शिक्षामा निरन्तरता दिन नसक्नु र भाविदिनहरुमा बेरोजगारिको चपेटामा पर्नु ।
- बाल अधिकारको हनन भई विभिन्न प्रकारका शोषणहरुको शिकार हुनु ।
- बाल मजदुरीको दलदलमा फस्नु ।
- किशोरीहरुको शारीरिक, प्रजनन, बौद्धिक र मानसिक स्वास्थ्यमा प्रतिकुल असर पर्नु ।
- कमतौल र अपरिपक्व बच्चाको जन्म हुनु र गर्भवती तथा सुत्केरी अवस्थामा विभिन्न जटिलता आई आमा र बच्चा दुबैको ज्यान समेत जान सक्ने खतरामा पर्नु ।

७. बालविवाह न्युनिकरणका लागि रणनीति योजनाको औचित्य :

- ७.१ नेपालमा बालविवाहलाई दण्डनीय अपराध मानेतापनि यो प्रचलनलाई अझै पनि पूर्णरूपमा हटाउन सकिएको छैन । नेपालको संविधानले महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । यसका साथै संविधानतः बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण वा बन्धक राख्न नपाईने र महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोबैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने, त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चिता समेत गरेको हुँदा बालविवाह अन्त्यका लागि प्राथमिकताकासाथ कार्यक्रम तय गरि कार्यान्वयन गर्नका लागि यो रणनीति आवश्यक छ ।
- ७.२ बालविवाहलाई सम्बोधन गर्ने विषय बहुपक्षीय भएको हुँदा संघ, प्रदेश र स्थानिय सरकारका साथै सरकार सम्बद्ध निकाय, विकासका साफेदार, गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाज र स्वयं बालबालिकाको अर्थ पूर्ण एवं सक्रिय सहभागिता आवश्यक पर्ने भएको हुँदा तत् तत् निकायहरूको सहकार्य र समन्वयबाट एकीकृत रूपमा प्रयास केन्द्रित गर्न आवश्यकता छ ।
- ७.३ स्थानीय तहमा बालविवाहको अन्त्य गर्ने र बालविवाहको कारणबाट विभिन्न जोखिम र हिंसामा परेका विवाहित र अविवाहित बालबालिका र किशोरकिशोरीलाई आफ्नो पूर्ण क्षमताको प्राप्ति र उपयोगका लागि सक्षम बनाई जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनका साथै देश विकासमा उनीहरूको समान सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
- ७.४ सन् २०३० सम्ममा नेपाललाई बालविवाह मुक्त देश घोषणा गर्ने लक्ष्यका साथ बनेको बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ सफल पार्नका लागि तत् अनुसारको स्थानीय रणनीति बनाई राष्ट्रिय रणनीतिलाई औपचारिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन नितान्त आवश्यक छ ।
- ७.५ बालविवाहलाई केन्द्रविन्दुमा राखि एकीकृत र सम्पुर्ण सरोकारवाला तथा सहयोगी संस्था तथा निकायहरूको साफेदारीमा क्रियाकलाप संचालन गर्न ।

८. रणनीतिका सिद्धान्तहरू :

८.१ समानताको अधिकार :

प्रत्येक बालबालिकालाई उसको लिङ्ग, धर्म, उमेर, जातीयता, सामाजिक-आर्थिक स्तर, क्षमता, वर्ण, वैवाहिक स्थिति र संस्कृतिको आधारमा भेदभावविनाको समान अधिकार हुनुपर्दछ ।

८.२ बालबालिकाको सर्वोत्तम हित :

बालबालिकाको विषयमा कुनै पनि निर्णय गर्दा उनीहरूको सर्वोत्तम हित सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

८.३ बालबचाउ र विकास :

प्रत्येक बालबालिकालाई सबल र उपयुक्त वातावरणमा हुकिई उच्चतम स्तरको जीवनयापन गर्न पाउने अधिकार हुनुपर्दछ ।

८.४ संरक्षण :

बालविवाह, बेचविखन तथा ओसारपसार जस्ता हानिकारक अभ्यास लगायत सबै प्रकारका दुर्घटनाहार, हिंसा तथा शोषणबाट बालबालिका संरक्षित हुनुपर्दछ ।

८.५ अर्थपूर्ण सहभागिता :

बालबालिकासँग सरोकार राख्ने सबै विषयमा उमेर र परिपक्वता अनुरूप उनीहरूको कुरा सुन्ने र विचार व्यक्त गर्ने अवसर दिनुपर्छ । बालबालिका र खासगरी बालिकाहरूको सशक्तीकरणले विवाह लगायत सबै निर्णय प्रकृयामा सहभागिता वृद्धि भएको छ ।

८.६ राज्यको दायित्व :

नेपालको संविधान, दिगो विकासका कार्यसूची (२०१६-२०३०) का साथै अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धता अनुसार बालअधिकार उल्लङ्घनको कारकतत्वको रूपमा रहेको बालविवाह रोकथाम तथा न्यायमा पहुँचको लागि राज्यको क्रियाशीलता बढाउनुपर्ने अवस्था छ ।

खण्ड-ख

(बालविवाह न्युनिकरणका लागि त्रिवर्षिय रणनीतिक योजना (२०७६-२०८८))

८. दूरदृष्टि (Vision) :

बालमैत्री तथा लैङ्गिक समानतामुलक समाजको स्थापना गर्ने ।

९०. ध्येय (Mission) :

बालअधिकार सुनिश्चित गरी बालविवाह मुक्त समाजको स्थापना गर्ने ।

९१. लक्ष्य (Goal) :

वि.स. २०७८ सम्ममा दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ८ लाई बालविवाहमुक्त वडा घोषणा गर्ने ।

९२. सम्बन्धित उद्देश्यहरू (Objectives) :

९२.१ बालविवाह अन्त्यका लागि विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कायान्वयन गर्न बाल संरक्षण संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।

९२.२ आवधिक र वार्षिक योजना तथा कार्यक्रमहरूमा बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकताकासाथ समावेश गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।

९२.३ बालविवाह विरुद्धमा बालबालिका, किशोरकिशोरी, अभिभावक, युवा, सामुदायिक अगुवा, संघ संगठन आदिको क्षमता विकास गरी सबैको सक्रिय सहभागिताका साथ परिचालन गर्ने ।

९२.४ बालबालिकामाथि हुने हरेक खाले भेदभाव, शोषण, कुटपिट, हिंसा, दुर्व्यवहारबाट बालबालिकाले आफूलाई सुरक्षित राख्न बालमैत्री वातावरणमा उजुरी गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने ।

९२.५ विशेष स्याहारको आवश्यकता भएका, जोखिम अवस्थामा रहेका तथा भेदभाव, हिंसा, दुर्व्यवहार, शोषण र अधिकार हननका घटनाबाट पिडीत/प्रभावित बालबालिकाको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोसामाजिक सेवा, न्यायलगायतका सेवा सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने ।

९२.६ स्थानीय सरकार, विकासका साफेदार संस्थाहरू तथा स्थानीय बाल संरक्षण संयन्त्रहरूको सहकार्यमा बालविवाह अन्त्यका लागि स्रोतको पहिचान, विनियोजन र प्रभावकारी परिचालन गर्न संस्थागत क्षमता अभिबृद्धि गर्ने ।

९३. अपेक्षित उपलब्धिहरू :

९३.१ विभिन्न उमेर, लिङ्ग, असक्षमता, पारिवारिक पृष्ठभुमि भएका बालबालिका र तिनका परिवारहरूको सशक्तिकरण गरी प्रत्येक बालबालिकाको सुरक्षित जन्म, स्तनपान, खोप, हेरचाह, स्वास्थ्य, शिक्षा लगायत आधारभूत अधिकारको प्राप्तीमा वृद्धि भई बालविवाह न्युनिकरण भएको हुनेछ ।

- १३.२** घरपरिवार, विद्यालय, समुदायमा बालबालिकाको अधिकार तथा सोका सम्बन्धमा वहन गरिनुपर्ने उत्तरदायित्वबारे चेतना अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।
- १३.३** घरपरिवार, विद्यालय, समुदाय एवम् उत्तरदायित्व वहन गर्ने सरकारी निकाय, स्थानीय तह, वडा समिति, गैर सरकारी संघसंस्था तथा नीजि क्षेत्र समेतमा बाल विकासका लागि गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्ने निरन्तर बहस/पैरवी भएको हुनेछ । बालबालिकामाथि हुने सबै खालका हानी, हिंसा, दुर्व्यहार र वालविवाह, शोषण न्यूनीकरण गर्नका लागि बालसंरक्षण नीति र आचारसंहिता तयार गर्ने र सम्पूर्ण सरोकारवालालाई सोको पालना गर्न प्रोत्साहित गरिएको हुनेछ ।
- १३.४** विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, स्थानीय निकायको कार्यपद्धतिका सन्दर्भमा बालमैत्री अवधारणा प्रवर्द्धन गर्न, बालमैत्री संरचनाको विकास र सुदृढीकरणका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्न सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य भएको हुनेछ ।
- १३.५** बालबालिकासँग प्रत्यक्ष्य सम्बन्धित सरकारी निकायहरू र गैर सरकारी संघसंस्थाबीच समन्वय, सहकार्य बढाई बालबालिकाका अधिकारको प्रत्याभूती तथा सेवाको प्रभावकारितामा अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।
- १३.६** बाल अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि सरकारी, गैर सरकारी, सामुदायीक, निजी तथा व्यावसायिक क्षेत्रसँग रहेको स्थानीय स्रोतसाधनको पहिचान र परिचालन भएको हुनेछ ।
- १३.७** बालबालिकाको संरक्षण र विकासको लागि सरकारी निकाय, गैर सरकारी संघसंस्था तथा नीजि क्षेत्रको तर्फबाट कार्यान्वयनमा आएका नीति, रणनीति, र कार्ययोजनाको नियमित रूपमा समिक्षा, अनुगमन, तथा मूल्यांकन गर्ने संयन्त्रको विकास भई क्रियाशिल भएको हुनेछ ।
- १३.८** जुनसुकै उमेर र जुनसुकै किसिमका विवाहहरू गर्दा सम्बन्धित व्यक्ति वा निजको परिवारले नजिकको बालक्लब वा बालसंरक्षण समितिबाट स्वीकृति वा सिफारिस लिएरमात्र बिवाह गर्ने परिपाटी कायम भएको हुनेछ ।
- १३.९** कक्षा ५ भन्दा माथिका सम्पूर्ण विद्यालयहरूमा एक-एक ओटा बहिनी वा किशोरी समूह र बालक्लब गठन भई नियमित रूपमा विद्यालय तथा समुदायस्तरमा बालविवाह विरुद्ध सचेतनामुलक क्रियाकलापहरू संचालनमा क्रियाशिल रहका हुनेछन् ।
- १३.१०** प्रत्येक समुदायमा बालविवाह निगरानि समूहहरूको गठन् भई बालविवाह न्यूनिकरणका लागि क्रियाशिल भएको हुने छन् ।
- १३.११** स्थानीय स्तरमा गठित टोल स्तरिय, वडा स्तरिय र विद्यालय स्तरिय बालक्लबलाई परिचालन गरिएको हुनेछ ।

१४. मुख्य रणनीतिक कार्यहरू :

बालविवाह न्यूनिकरण गर्दै यसको अन्त्यका लागि देहायबमोजिमका रणनीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ :

१४.१ बालिका र किशोरीको सशक्तिकरण गर्ने :

- १४.१.१** औपचारिक, अनौपचारिक, दौतरी शिक्षा, अतिरिक्त क्रियाकलाप, सञ्चारका माध्यमहरू, बालक्लब, युवाक्लब, बालसंरक्षण समिति तथा सामाजिक गतिविधिका माध्यमबाट बिवाहको कानुनी उमेर, बालविवाहको नकारात्मक असरहरूबारेमा सचेत गराई, आमाबाबु र परिवारका अन्य सदस्यहरूसँग छलफल गरी स्वनिर्णय गर्ने क्षमता र सीपको विकास गर्ने ।

- १४.१.२ यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य लगायत लैङ्गिक समानता र अधिकारबारे सचेत गराई स्वास्थ्य, शिक्षा, आर्थिक र कानुनी सहयोगमा पहुँच बढाउने ।
- १४.१.३ विद्यालय बाहिर रहेका विवाहित र अविवाहित बालबालिकाहरूका लागि सामाजिक तथा आर्थिक अवसरहरूको सृजना गरी उनीहरूको शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- १४.१.४ सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबीच समन्वय गरी विद्यालय बाहिर रहेका बालिका र उनीहरूको परिवारलाई आत्मनिर्भर बनाउन आवश्यक स्रोत र अवसरहरूको पहिचान गरी उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- १४.१.५ बालविवाह विरुद्ध सामुहिक पहलका लागि बालिकालाई समूह (बालक्लब, किशोरी समूह, बालसंरक्षण समिति) निर्माण गरी विद्यमान समूहमा आवद्ध भई अभियान सञ्चालन गर्न सक्षम बनाउने ।

१४.२ बालिका र किशोरीहरूको लागि गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने :

- १४.२.१ विद्यालयहरूमा बालिकाहरूका लागि बालिकामैत्री र गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गराउने ।
- १४.२.२ विद्यालय, बालक्लब, खेलकुद र विद्यालयको अतिरिक्त क्रियाकलापमा बालिकाहरूको समान सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.२.३ भविष्यमा जीवन वृत्तिका लागि आवश्यक पेशा र उद्यमशीलतासँग सम्बन्धित सूचना तथा जानकारीमा बालिकाहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- १४.२.४ विद्यालयहरूमा बालिकामैत्री वातावरण र त्यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनतथा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने शिक्षक, कर्मचारी तथा व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूलाई बालमैत्री शिक्षण सिकाई तालिम प्रदान गर्ने ।
- १४.२.५ विद्यालयको व्यवस्थापन समितिले गर्ने निर्णय प्रक्रियामा बालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।
- १४.२.६ बालिकाहरूलाई अध्ययन छोड्न बाध्य पार्ने परम्परागत हानिकारक अभ्यासहरूको विरुद्ध बालिका तथा किशोरीहरूको नेतृत्वमा जनचेतनामूलक अभियान संचालन गर्ने ।
- १४.२.७ छात्राहरूका लागि विद्यालयको वातावरण एवं पूर्वाधारसुरक्षित, सफा र लैङ्गिकमैत्री भएको सुनिश्चित गर्ने ।
- १४.२.८ बालविवाह र लैङ्गिक हिंसाको जोखिममा रहेका बालिकाहरूलाई परिवार तथा विद्यालयमा मनोसामाजिक विमर्श सेवाको सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.२.९ विवाहित बालिकाहरूको विद्यालय शिक्षाको निरन्तरताको लागि आवश्यकतानुसार वैकल्पिक अध्ययनको अवसर प्रदान गरी उनीहरूलाई औपचारिक शिक्षामा सम्मिलित गराउने ।
- १४.२.१० बालबालिकालाई यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचना तथा सेवावारे सु-सूचित गर्न स्थानीय स्वास्थ्य संस्थासँग समन्वय र सहकार्य गर्ने । विद्यालयमा सेनेटरी प्याडको व्यवस्था गर्ने ।
- १४.२.११ बालविवाह, शोषण न्यूनीकरण गर्नकालागि बालसंरक्षण नीति र आचारसंहिता तयारी र पालना गर्ने ।

१४.३ बालक, किशोर तथा पुरुषहरूको सहभागिता :

- १४.३.१ बाल अधिकार, लैङ्गिकता, यौनिकता, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य तथा अधिकारका साथै बालविवाहका विषयमा सचेतना अभिवृद्धि गरी बालविवाह, लैङ्गिक बिभेद र पितृसत्तात्मक सोच अन्त्य गर्ने कार्यमा पुरुष तथा बालकको सहभागिता सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.३.२ सञ्चार क्षेत्रको अर्थपूर्ण सहभागिता मार्फत बालविवाह विरुद्धमा विद्यमान कानूनी पक्ष र बालविवाहको सामाजिक, आर्थिक तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी नकारात्मक असरहरूको बारेमा जनमत सृजना गर्ने ।
- १४.३.३ बालवालिकाहरूलाई शिक्षा, आर्थिक आयआर्जन तथा रोजगारीतर्फ उन्मुख गराई आत्मनिर्भर भएपछि मात्र स्वनिर्णयको आधारमा बिवाह गर्न अभिप्रेरित गर्ने ।
- १४.३.४ बालविवाह गर्ने, गराउने, प्रोत्साहन गर्ने, बालविवाहमा सहभागी हुने तथा दाइजो/धनखाने जस्ता प्रचलित हानिकारक प्रथालाई सामाजिक मर्यादा विपरीतको कार्यको रूपमा निरुत्साहन गर्ने सामुदायिक जवाफदेहिताको सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.३.५ बालविवाह, लैङ्गिक विभेद र पितृसत्तात्मक सोचहरूमा परिवर्तनल्याउनकालागि यस विरुद्धमा सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गर्न धार्मिक संस्था, धर्मगुरुहरू, ज्योतिष, धार्मीझाँकी लगायत सामाजिक अगुवाहरूको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, उनीहरूसँग अन्तरकिया गर्ने र उनीहरूबाट लिखित प्रतिबद्धता लिने (धार्मी, पुरोहित, पुजारी) ।

१४.४ परिवार, बालकलाल र समुदायको परिचालन गर्ने :

- १४.४.१ समुदायमा रहेका विभिन्न अभिभावक समूह, आमा समूह, उपभोक्ता समूह, किशोरी समूह, महिला समूह लगायत समाजिक अगुवाहरूको सहभागितामा बालविवाह बिरुद्धको अभियान संचालन गर्ने ।
- १४.४.२ असल अभिभावकत्व सम्बन्धी ज्ञानसीपको विकास गरी परिवार तथा समुदायमा अन्तरपुस्ता संवादको माध्यमबाट बालविवाह निषेध गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।
- १४.४.३ सामाजिक संजालहरूमा धार्मिक व्यक्तित्वहरू, ज्योतिष, पुरोहित, धार्मीझाँकीको सहभागिता सुनिश्चित् गरी बालविवाहका विरुद्धमा परिचालन गर्ने ।
- १४.४.४ छोरा र छोरी बीचको विभेद लगायत समाजमा रहेका हानिकारक सामाजिक मान्यताहरूलाई निरुत्साहन गरी बालविवाह विरुद्धका विषय स्थानीय विकास तथा सामाजिक मूल्यको विषयको रूपमा स्वीकार गरी बालविवाहमुक्त वडा अभियान संचालन गर्ने ।
- १४.४.५ गुणस्तरीय शिक्षा र रोजगारीका अवसरहरूमा पहुँच वृद्धि गरी बालबालिकाको सशक्तिकरण गर्नुका साथै दाइजो प्रथा, लैङ्गिक हिंसा तथा भेदभाव विरुद्धको सामाजिक प्रवर्द्धन र क्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने ।
- १४.४.६ असहाय, अनाथ र जोखिमको अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई संरक्षण तथा सहयोग प्रदान गर्ने समुदायमै संरक्षणको प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने । गरिवीको अवस्थामा रहेका तथा बन्चीतिकरणमा परेका बालबालिकाका अभिभावकहरूलाई विभिन्न आर्थिक स्वरोजगारमुलक तालिम, क्षमता अभिवृद्धि, आर्थिक सहयोग प्रदान गरि संक्षम बनाउने ।
- १४.४.७ दाइजो लेनदेन नगर्ने तथा बालविवाह नगर्ने, नगराउने अनुकरणीय व्यक्ति, परिवार र समुदायलाई सामाजिक रूपमा सम्मान गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।

१४.४.८ बालविवाह विरुद्ध समाजमा भएका असल अभ्यासहरूलाई विभिन्न संचार माध्यम र संजाल मार्फत प्रसारण गरी बालविवाह अन्त्यको अभियानलाई सशक्त बनाउने ।

१४.५ बालकल्प, किशोरी समूह, युवा समूह र बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको विकास र परिचालन :

१४.५.१ प्रत्येक विद्यालय, समुदाय, टोलमा बालक्लब गठन गरि उनिहरूको बालविवाह विरुद्ध क्षमता विकास गर्ने, वडास्तरमा वडाबालसंजाल संयन्त्रको विकास गर्ने । बालकल्प तथा बालसंजाललाई नियमानुसार स्थानीय तहमा दर्ता गरि, विधान र प्रमाण पत्र लगायतका कानुनी पहिचान प्रदान गर्ने ।

१४.५.२ प्रत्येक विद्यालय, समुदाय र टोलमा किशोरी तथा युवा समूह गठन गरि उनीहरूको क्षमता विकास गर्ने, वडास्तरमा वडास्तरीय किशोरी संजाल गठन गरि, संयन्त्रको विकास गर्ने साथै नियमानुसार स्थानीय तहमा दर्ता गरि, विधान र प्रमाण पत्र लगायत कानुनी पहिचान प्रदान गर्ने ।

१४.५.३ प्रत्येक समुदाय/टोलमा बालविवाह निगरानि समूह गठन गरि उनिहरूको क्षमता विकास गर्ने, वडास्तरमा वडा बालसंरक्षण समिति गठन गर्ने । बालविवाहका साथै बालबालिका माथि हुने हानिकारक कामहरू विरुद्ध बालसंरक्षण समितिलाई सक्रिय बनाउने ।

१४.५.४ बालकल्प, किशोरी समूह, युवा समूह र बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको सूचना प्रविधिको पहुच तथा पहिचानमा वृद्धिगर्ने, बालविवाह हुने सूचना प्राप्तभएमा सम्बन्धित सरोकारवाला समक्ष सूचना पुऱ्याउने र बालविवाह अन्त्यका लागि कानुनी पहल समेत गर्ने ।

१४.५.५ बालविवाह अन्त्यकालागी परिवार, समुदाय, बालबालिका, बालक्लब, किशोरी/वहिनी समूह, बालसंरक्षण समिति र वडासमितिको सहभागितामा आचारसंहिता निर्माण गरि लागु गर्ने तथा गराउने ।

१४.६ सेवा प्रवाह :

१४.६.१ बालविवाहको जोखिममा रहेका विशेषगरी सीमान्तकृत तथा बिपन्न समुदायका बालिका र बिवाहित बालिका तथा महिलाका लागि सुरक्षित र गुणस्तरीय औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा तथा आयआर्जनका अवसरहरू सुनिश्चित गर्ने ।

१४.६.२ किशोरकिशोरीमैत्री यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी तथा सेवा, गर्भनिरोधक साधन, गर्भवती, प्रश्वव तथा सुत्केरी सेवा, सुरक्षित गर्भपतन, यौनजन्य रोग, एचआईझी लगायत विभिन्न रोगहरूको रोकथाम तथा उपचार सम्बन्धी सेवामा बिवाहित तथा बालविवाहको जोखिममा रहेका अविवाहित बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

१४.६.३ बालविवाह, मानव बेचविखन तथा ओसारपसार, लैङ्गिक हिंसाको जोखिममा रहेका र बिवाह भएका बालिकाहरूमाथि आउन सक्ने जोखिमको पहिचानगरी शिक्षा, स्वास्थ्य र कानुनी सेवाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

१४.६.४ सेवा प्रदायकहरूको जवाफदेहिता र क्षमता अभिवृद्धि गरी आवश्यकताअनुसार तत्कालै र गुणस्तरीय सेवाप्रवाहका लागि समन्वय र प्रेषण प्रणालीविकास गर्ने ।

- १४.६.५** पारिवारिक र सामाजिक सहयोग सुनिश्चित गर्दै सम्मानजनक जीवनयापन गर्ने वातावरण तयार गरी अविवाहित वा विवाहित बालिकालाई जीवनोपयोगी सीप, आयआर्जन सम्बन्धी ज्ञानसीप र निशुल्क मनोसामाजिक विमर्श र कानूनी परामर्श सेवाको सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.६.६** बालविवाह तथा लैङ्गिक हिंसाको जोखिममा रहेका बालिकाहरूको पहिचान र अवस्थाको अनुगमन गरी उपयुक्त सेवाका लागि पहल गर्ने ।
- १४.६.७** स्थानीय तह तथा वडास्तरमा कार्यरत सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूका कार्यकमहरूमा बालविवाह विरुद्धका कार्यकमहरूलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गर्ने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.६.८** स्थानीय निकायमा बालविवाह सम्बन्धी जानकारी अध्यावधिक राख्न व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको स्थापना र सुदृढीकरण गर्ने ।
- १४.६.९** पञ्जीकरणको महत्वका बारेमा परिवार र समुदायमा सचेतना अभिबृद्धि र सेवा सुनिश्चितताका लागि सामुदायिक संघसंस्था तथा समूहहरूको क्षमता अभिबृद्धि गरी जन्म, मृत्यु, बिवाह एवं बसाई सराई र सम्बन्ध बिच्छेदको कुरालाई वडा कार्यालयमा दर्ता गर्ने प्रक्रियालाई जोड दिने ।
- १४.६.१०** बैवाहिक सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन नचाहने बालिकाहरूको सम्मानजनक जीवनयापनको लागि पारिवारिक तथा सामाजिक वातावरणको सृजना गर्ने र आवश्यकता अनुसार आश्रयस्थल, कानुनी सेवा, मनोसामाजिक विमर्श, व्यावसायिक तालिम, आर्थिक सशक्तिकरणका अवसरहरू लगायत आवश्यक सहयोग र संरक्षणको सुनिश्चितता गर्ने ।
- १४.६.११** बालविवाह सम्बन्धी कानुन कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय अधिकारी, न्यायिक र अर्धन्यायिक निकाय लगायत अन्य सरोकारवाला निकायहरूको समन्वय गर्ने ।
- १४.६.१२** बिवाहको कानूनी उमेर, सोको उल्लंघन गरेमा हुने सजांय तथा बालविवाह विरुद्ध उपलब्ध हुने कानूनी संरक्षणको व्यवस्था सम्बन्धी जनचेतना जगाउन प्रचार प्रसार गर्ने ।
- १४.६.१३** कानूनी उपचार लिन चाहने बालबालिकाहरूले सामना गर्नु परिरहेको कानूनी तथा सामाजिक कठिनाईहरू पहिचान गरी सो निर्मूल गर्न आवश्यक पहल गर्ने ।

१५. बालविवाह मुक्त क्षेत्र घोषणा प्रतिक्रियाका तहगत खुट्किलाहरू :

- १५.१** बालविवाह अन्त्यका लागि बनेको स्थानीय रणनीतीको अवधारणा, उदेश्य, लक्ष्य, कार्यान्वयन र कार्यान्वयनमा विभिन्न पक्षहरूको भुमिका तथा सहयोग सम्बन्धी अभिमुखिकरण तथा छलफल ।
- १५.२** सरोकारवाला पक्षहरूबाट बालविवाह अन्त्यका लागि एकजुट भएर लाग्ने प्रतिबद्धता घोषणा ।
- १५.३** स्थानीयस्तरमा बालसंरक्षण तथा बालविवाह न्युनिकरणका लागि संयन्त्रहरू विस्तार, सवलिकरण र परिचालन ।
- १५.४** बालविवाह न्युनिकरणका लागि आवधिक तथा वार्षिक योजना/कार्ययोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन ।
- १५.५** बालक्लब, किशोरी वा वहिनी समूह र बालसंरक्षण समितिहरूको अगुवाईमा बालविवाह विरुद्धका व्यापक अभियानहरू सञ्चालन ।

- १५.६ बालविवाह अन्त्यका लागि ऐक्यवद्धता, व्यवहारीक सचेतना र सहयोगका लागि हस्ताक्षर संकलन अभियान (Signature Campaign) सञ्चालन ।
- १५.७ अनुगमन, समीक्षा, मूल्याङ्कन र बालविवाह सम्बन्धी स्थिति पत्र (Status Paper) तर्जुमा र सार्वजनिककरण ।
- १५.८ बालक्लव र किशोरी/बहिनी समूहको अगुवाईमा बालविवाह मुक्त विद्यालय घोषणा ।
- १५.९ बालविवाह मुक्त गाउँ, वडा र न.पा. घोषणा र यसको निरन्तरता ।

१६. बालविवाह मुक्त क्षेत्र घोषणाका सूचकहरू :

- १६.१ यो रणनीति लागु भए पश्चात बालविवाह मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने वर्षमा १८ वर्ष भन्दा मुनिका बालविवाहको संख्या शुन्य अवस्थामा रहेको हुनु पर्ने ।
- १६.२ १८ वर्षदेखि २० वर्ष उमेरका बालविवाहको संख्यामा ९० प्रतिशतले कमि आएको र मागि विवाहको संख्या शुन्य रहेको हुनु पर्ने ।
- १६.३ कक्षा ५ भन्दा माथिका सम्पूर्ण विद्यालयहरूमा बालअधिकार तथा बालसंरक्षणका सवालहरूमा सक्रिय रूपमा वकालत गर्दै आएका बालक्लवहरूले वार्षिक योजना बनाई अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको आयोजना गर्दै गरेको ।
- १६.४ प्रत्येक समुदायहरूमा बालविवाह निगरानी समूहहरूको स्थापना भई सक्रिय (सम्भावित घटना पहिचान, पैरवी, रोकनको लागि परामर्श र घटना घटि हालेको अवस्थामा उजुरी) रूपमा काम गर्दै आएका हुनु पर्ने ।
- १६.५ प्रत्येक वडाको सार्वजनिक ठाउँमा बालविवाह विरुद्धका सचेतनामूलक होडिड बोर्डहरू राखिएको हुनु पर्ने छ ।
- १६.६ जुनसुकै उमेर र जुनसुकै किसिमका विवाहहरू गर्दा सम्बन्धित व्यक्ति वा निजको परिवारले नजिकको बालक्लव वा वाल संरक्षण समितिबाट स्वीकृति वा सिफारिस लिने गरेको ।
- १६.७ नजिकको स्वास्थ्य संस्थाको तथ्यांक अनुसार २० वर्ष उमेर नपुग्दै बच्चा जन्माउने आमाहरूको संख्या शून्य रहको हुनु पर्ने ।
- १६.८ स्थानीय सरकार (नगरपालिका वा वडा कार्यालयहरू) ले वार्षिक रूपमा बालविवाह न्युनिकरण शिर्षकमा बजेट विनियोजन गरि नियमित रूपमा कार्यक्रम गर्दै गरेको हुनुपर्ने ।
- १६.९ कक्षा ५ देखि माथिका विद्यालयहरूले बालअधिकार तथा बालसंरक्षणका नियमित वार्षिक कार्ययोजनामा बालविवाहलाई केन्द्रविन्दुमा राखि विविध किसिमका अतिरिक्तक्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै गरेको हुनु पर्ने छ ।
- १६.१० कक्षा ५ भन्दा माथिका सम्पूर्ण विद्यालयहरूमा एक-एक ओटा वहिनी वा किशोरी समूह गठन भई नियमित रूपमा विद्यालय तथा समुदायस्तरमा बालविवाह विरुद्ध सचेतनामूलक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै गरेको हुनु पर्ने ।
- १६.११ समुदाय, वडा तथा न.पा. मा रहेका वालसंरक्षण सम्बन्ध सम्पूर्ण संयन्त्रहरू बालविवाह न्युनिकरणमा क्रियाशिल भएको हुनु पर्ने ।

नोट:- माथि उल्लेखित सूचकहरू मध्ये १० प्रतिशत सूचकहरू प्राप्त गरेको अवस्थामा बालविवाह मुक्त वडा/गाउँ/नगरपालिका घोषणा गर्न सकिने छ ।

१७. मुख्य क्रियाकलापहरू तथा कार्यान्वयनको योजना :

क्र. सं.	मुख्य क्रियाकलापहरू	कार्यान्वयन वर्ष			कार्यान्वय गर्ने निकाय	सहयोगी निकाय	आवश्यक बजेट	अनुगमन तथा मुल्यांकन
		२०७६	२०७७	२०७८				
उद्देश्य: १. बालविवाह अन्त्यका लागि विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।								
१	बालकल्ब, बालसंजाल, गठन र पुनर्गठन (समुदाय, टोल, विद्यालय, वडास्तरमा)	✓	✓	✓	विद्यालय, समुदाय, बाल संरक्षण समिति	वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	५५,०००	वडा कार्यालय र सँस्था
२	बालसंरक्षण समितिको गठन र पुनर्गठन र सवलिकरण (समुदाय, विद्यालय वडा तथा नगरपालिका स्तरमा)	✓	✓	✓	वडा कार्यालय र नपा	नपा, वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	६०,०००	नपा, वडा कार्यालय र सँस्था
३	किशोरी समूह गठन तथा पुनर्गठन (विद्यालय, टोल र वडास्तरीय)	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	३०,०००	नपा, वडा कार्यालय र सँस्था
४	बालविवाह विरुद्ध निगरानि समूह गठन, (समुदाय, टोल र वडास्तरिय)	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	नपा, वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	३०,०००	नपा, वडा कार्यालय र सँस्था
५	युवाकल्व गठन तथा परिचालन	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	९०,०००	नपा, वडा कार्यालय र सँस्था
६	आमासमूह, स्वास्थ्य सवयमसेविका समूह, अभिभावक समूह गठन तथा परिचलन	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	नपा, वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	९०,०००	नपा, वडा कार्यालय र सँस्था
७	बाडास्तरीय बालसंरक्षण नीतिको तर्जुमा गरि कार्यान्वयन गर्ने गराउने	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	नपा, वडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरू	९०,०००	नपा, वडा कार्यालय र सँस्था

उद्देश्य: २. आवधिक र वार्षिक योजना तथा कार्यक्रमहरुमा बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरुलाई प्राथमिकताकासाथ समावेश गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।

१.	अन्तर्रकिया कार्यक्रम (बालक्लब, अभिभावक, किशोरी समूह, अन्य सरोकारवालाहरु)	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	५०,०००	नपा, बडा कार्यालय र संस्था
२.	समुदाय छुलफल तथा प्रतिबद्धता संकलन कार्यक्रम	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	३०,०००	नपा, बडा कार्यालय र संस्था
३.	आवधिक प्रगति समीक्षा बैठक (त्रैमासिक)	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	१५,०००	नगरपालिका
४.	बाल अधिकार, बालसंरक्षण तथा बालविवाह विरुद्ध सम्बन्धित सरोकारवालाहरुलाई तालिम	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	१,१२,४७५	नपा, बडा कार्यालय र संस्था
५.	समुदाय, टोल र बडास्तरीय योजना तर्जुमा प्रक्रियामा बालबालिका, किशोरकिशोरी, आमासमूह, बालसंरक्षण समितिहरुको सहभागिता गरी बाल केन्द्रित योजना पहिचान एवं समावेश गर्ने	✓	✓	✓	अभिभावक, बालक्लब, किशोरी समूह, बालसंरक्षण समिति	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	१५०,०००	नपा, बडा कार्यालय
६.	मुद्दामा आधारित अतिरिक्त क्रियाकलाप विद्यालय तथा समुदायस्तरमा	✓	✓	✓	विद्यालय, बालक्लब	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	५०,०००	नपा, बडा कार्यालय र संस्था

	महिला बालबालिका सेवा केन्द्र १०४ बारे जानकारी							
५.	सरकारी तथा गैरसरकारी निकायको सहभागितामा सेवासुविधा बारे जोखिममा परेका बालबालिका र अभिभावकसँग छलफल गर्ने	✓	✓	✓	बडा कार्यालय	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	५०,०००	बडा समिति संस्था
६.	बालबालिका विरुद्धका घटनाहरूमा घटना अध्ययन गर्ने (Case Study)	✓	✓	✓	संस्थाहरु, बालक्लब, बाल संरक्षण समिति	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	४०,०००	बडा कार्यालय संस्था
७.	घटनाहरूको सुचिकरण गर्ने	✓	✓	✓	संस्थाहरु, बालक्लब, बाल संरक्षण समिति	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	१०,०००	बडा कार्यालय
८.	मनोसामाजिक सेवा प्रदान गर्ने	✓	✓	✓	संस्थाहरु, बालक्लब, बाल संरक्षण समिति	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	१०,०००	बडा कार्यालय संस्था
९.	आकस्मिक बालकोषको संचालन कार्यविधि बनाई बालकोष स्थापना गर्ने	✓	✓	✓	बडा समिति	नपा, बडा कार्यालय र साफेदार संस्थाहरु	३००,०००	बडा कार्यालय न.पा.
१०.	बिपन्न तथा कमजोर आर्थिक अवस्था भएका घरपरिवारलाई आर्थिक तथा जिविकोपार्जन सम्बन्धी सहयोग	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नगरपालिका र बडा कार्यालय	१५०,०००	नगरपालिका र बडा कार्यालय
११.	किशोरीहरूलाई जीवन उपयोगी सीप तथा तालिम	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नगरपालिका र बडा कार्यालय	१००,०००	नगरपालिका र बडा कार्यालय
१२.	अनाथ बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक तथा आर्थिक सहयोग	✓	✓	✓	बडा कार्यालय र संस्थाहरु	नगरपालिका र बडा कार्यालय	५०,०००	नगरपालिका र बडा कार्यालय

उद्देश्य: ६. संग सम्बन्धित क्रियाकलापहरु (समन्वय तथा सहकार्य) :

१.	समन्वय वैठक संचालन गर्ने	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय	४५०००	वडा कार्यालय
२.	सेवा प्रदायकहरुको पहिचान गरि स्रोत पहिचान गरि परिचालन गर्ने	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय	५०,०००	वडा कार्यालय
३.	तालिम, अन्तरक्रिया तथा अभिभुखिकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय	१०००००	वडा कार्यालय संस्था
४.	वडा समिति, बालकलब, बालसंरक्षण समिति, शिक्षक, अभिभावकहरुको सहभागितामा संयुक्त अनुगमन समितिको सहभागिता अनुगमन कार्य संचालन गर्ने	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय र साझेदार संस्थाहरु	४५०००	वडा, न.पा., संस्था
५.	नगरपालिका तथा वडा समितिले संयुक्त अनुगमन गर्ने	✓	✓	✓	वडा कार्यालय	वडा कार्यालय	६००००	
६.	संचालित कार्यक्रमको आवधिक तथा मध्यावधिक मुल्याकांन गर्ने	✓	✓	✓	न.पा., वडा कार्यालय	वडा कार्यालय	७००००	

यस रणनीतिक योजनाको व्यवहारिक कार्यान्वयन तथा लक्ष्य प्राप्तिको लागि सरोकारवालाहरू तथा लक्षित समूहहरूको प्रत्यक्ष संलग्नतामा सहभागितामूलक अनुगमन परिपाटी विकास गरी व्यवहारमा ल्याईनेछ । यसका लागि स्थलगत अवलोकन तथा आवधिक समीक्षा बैठकहरू सञ्चालन गरिनेछन् । रणनीतिक योजनाको मूल्यांकनको लागि सरोकारवालाहरू, नगरपालिका तथा वडा समितिले स्थलगत अध्ययन अवलोकन र आवश्यकताअनुसार मूल्यांकन कार्यशालाको सञ्चालन गरी मध्यावधि मूल्यांकन गरिनेछ । मूल्यांकनको आधारमा प्राप्त सुझावको आधारमा योजनामा समसामयिक परिवर्तन गरी व्यवहारमा ल्याईनेछ ।

२१. रणनीति कार्यान्वयनका लागि समरबद्धीत निकायको भूमिका :

क्र. स.	सम्बन्धित निकाय	भूमिका
१	नगरपालिका	<p>बालविवाह अन्त्य गर्नका लागि स्थानीय र राष्ट्रिय रणनीतिबीच समाजस्यता कायम गरी कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>रणनीतिका अधारमा कार्ययोजना तयार गर्ने र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने गराउने सम्बन्धित निकायहरू बीच समन्वय गरी नगरपालिका भित्र बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरू एकीकृतरूपमा सञ्चालनमा मद्दत पुऱ्याउने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्धको अभियानका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरू बीच प्रभावकारी समन्वय, सहयोग र पैरवी गर्ने लगायत प्राविधिक तथा वित्तीय साधन स्रोतको प्राप्ति र प्रभावकारी विनियोजनको व्यवस्थापन गर्ने ।</p> <p>बालमैत्री वडा तथा नगरपालिका स्थापना र विकासका लागि आवश्यकआर्थिक, भौतिक तथा नीतिगत व्यवस्था मिलाउने ।</p> <p>बालबालिका सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई विकेन्द्रित रूपमा बाँडफाँड गरी बालमैत्री वडा स्थापनामा सहयोग गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको जोखिममा परेका वा पहिल्यै बालविवाहमा परेका बालिका र बालकको संरक्षण र विकासका लागि विद्यमान नीतिको कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।</p> <p>असहाय, अनाथ, अतिअशक्त, एवम, श्रममा रहेका बालबालिकाको तथ्याङ्क संकलन गरी प्रोफाइल तयार गर्ने ।</p> <p>बालविवाह नगर्ने, नगराउने अनुकरणीय व्यक्ति, परिवार, समूह र समुदायलाई सामाजिक रूपमा सम्मान गर्ने प्रोत्साहन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरूको प्रभावकारीता तथा असरका बारेमा नियमित अध्ययन, अनुगमन तथा मुल्यांकन गरि आवश्यक सुझाव सल्लाह प्रदान गर्ने ।</p>
२	वडा कार्यालय	<p>रणनीतिका आधारमा वडास्तरिय कार्ययोजना तयार गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।</p> <p>संघसंस्थाहरूको समन्वयमा बालविवाह अन्त्यका लागि वडा, विद्यालय तथा समुदायस्तरमा बालसंरक्षण संयन्त्रहरूको स्थापना, सवलिकरण र परिचालन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह न्युनिकरणका लागि विभिन्न सूर्जनात्मक अभ्यासहरू अपनाउने ।</p>

क्र. सं.	सम्बन्धित निकाय	भुमिका
		<p>बालविवाह विरुद्धको अभियान सञ्चालन गर्ने विभिन्न सरोकारवालाहरू बीच प्रभावकारी समन्वय, सहयोग र पैरवी लगायत आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगको व्यवस्था गर्ने ।</p> <p>वडालाई बालविवाह मुक्त बनाउन समन्वय, सहकार्य गर्ने र विविध कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको जोखिममा परेका वा पहिल्यै विवाह भैसकेका बालिका र बालकको संरक्षण र विकासका लागि विद्यमान नीतिको कार्यान्वयनमा जोड दिने ।</p> <p>बालविवाह गराउने परिवारलाई सेवा सुविधाबाट केहि समय बच्चित गराउने ।</p> <p>बालसंरक्षण सम्बन्धी नीति, रणनीति, योजना, कार्यक्रम तर्जुमा गरि प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>बालसंरक्षण सम्बन्धी बालविवाह मुक्त बनाउनमा आवश्यक कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरि प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>बालसंरक्षण सम्बन्धी वडास्तरिय कार्यको अनुगमन तथा मुल्यांकन गरि वडा कार्य समितिमा प्रतिवेदन पेश गर्ने ।</p> <p>बडास्तरिय बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन बार्षिक रूपमा तयार पारि प्रकाशन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्ध जनप्रतिनिधी सहित घरदैलो अभियान सञ्चालन गर्ने ।</p> <p>बालबालिका सम्बन्धी सम्पन्न कार्यक्रमको प्रगति विवरण नगरपालिकालाई पेश गर्ने ।</p> <p>बालविवाह नगर्ने, नगराउने र बालविवाह रोकनमा अनुकरणीय काम गर्ने व्यक्ति, परिवार, समूह र समुदायलाई सामाजिक रूपमा सम्मान र प्रोत्साहन गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको निम्तोलाई अस्विकार गरी रोकन पहल गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरूको प्रभावकारीता तथा असरका बारेमा नियमित अध्ययन, अनुगमन तथा मुल्यांकन गरि आवश्यकता अनुसार कार्यशैलि तथा ढाँचामा सुधार ल्याउने ।</p>
३	बालसंरक्षण समिति	<p>सम्बन्धित वडामा विशेष हेरचाह र संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको तथ्याङ्क सङ्ग्रहन गर्ने, अद्यावधिक गर्ने गराउने ।</p> <p>वडामा बालबालिकाका क्षेत्रमा कार्यरत संघसंस्था, बालक्लव, मञ्च/समूह, सामुदायिक निकायहरूको फेहरिस्त तयार पार्ने ।</p> <p>विभिन्न निकायहरूसंगको समन्वयमा बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।</p> <p>बालबालिका, परिवार र समुदायमा बालविवाह विरुद्धको चेतना अभिवृद्धि गर्ने ।</p> <p>बालविवाहका घटना तथा बालअधिकार हननका सम्बन्धमा आएका उजुरीहरूलाई सम्बन्धित निकायमा सिफारिश गरी पठाउने एवं त्यस्ता उजुरी उपर समन्वयकारी भुमिका निर्वाह गरिदिने । यस्ता घटनाहरूको घटना अध्ययन एवं अद्यावधिक गर्ने ।</p> <p>जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूलाई आकस्मिक सहयोगका लागि पहल गर्ने ।</p> <p>वडा बालसंरक्षण कोषको स्थापना तथा परिचालन गर्ने ।</p>

क्र. सं.	सम्बन्धित निकाय	भूमिका
		<p>बालअधिकार, बालसंरक्षण र बालविवाहका विरुद्धमा वकालत गर्ने र वडा तहमा बालसंरक्षणलाई प्रभावकारी बनाई बालविवाह अन्त्यका लागि जुटेर काम गर्ने । बालविवाहको जोखिममा परेका तथा पर्न सक्नेबालबालिकाको संभावित अध्ययन र घटना व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने ।</p> <p>समुदायमा रहेका बालक्लव, किशोरी/बहिनी समूह, बालविवाह निगरानी समूहहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, कार्ययोजना तयार गर्नको लागि आवस्यक सहयोग गरि उनीहरूको अभिभावकत्वको भूमिका निर्वाह गर्ने ।</p>
४	सञ्चार माध्यम	<p>बालविवाह विरुद्धका कानुनी तथा नीतिगत प्रावधानका बारेमा समुदायस्तरमा संचेतना जगाउने खालका सामग्रीहरूको उत्पादन र प्रशारण तथा प्रकाशन गर्ने । बालविवाहबाट बालबालिकाको जीवनमा पर्ने नकारात्मक असर, विवाहको कानूनी उमेर, कानून उल्लंघन गर्दा हुने सजायका विषयका साथै बालविवाहलाई नैतिक मूल्य र मान्यता विरुद्धको रूपमा आम नागरिकमा सचेतना गर्न आम संचारका माध्यममार्फत प्रशारण तथा प्रकाशन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्ध समाजमा भएका असल अभ्यासहरूलाई विभिन्न सञ्चार माध्यम र सञ्जाल मार्फत प्रसारण गरी बालविवाह अन्त्यको अभियानलाई सशक्त बनाउने बालअधिकार, बालसंरक्षण र बालविवाहका विषयहरूलाई प्राथमिकतामा राखि सञ्चार माध्यमको पहुचमा ल्याउने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्धका विषयमा नियमित लेख तथा रचनाहरू प्रकाशन तथा प्रसारणको व्यवस्था मिलाउने र बालसहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न आवस्यक सहयोग गर्ने ।</p>
५	विद्यालय	<p>सबै बालबालिकाको लागि विद्यालय भर्नाको प्रबन्ध मिलाई नियमित अध्ययनको व्यवस्था मिलाउने ।</p> <p>बालक्लव र किशोरी/बहिनी समूहको गठन, पुनर्गठन, सवलिकरण र परिचालन गर्ने ।</p> <p>बालअधिकारको सुनिश्चितताका लागि बालक्लब र किशोरी/बहिनी समूहहरूको अगुवाईमा बिविध किसिमका अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालन गर्न लगाउने ।</p> <p>बालबालिकासँग लुकेर बसेका बालअधिकार हनन लगाएतका अन्य समस्याहरूको पहिचान गरि समाधानका लागि सुझाव/उजुरी पेटिकालाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोगमा ल्याउने ।</p> <p>विद्यालयमा नियमित नहुने, शैक्षिक रूपमा कमजोर र बालविवाह तथा बालश्रमको जोखिममा पर्न सक्ने बालबालिकाहरूको पहिचान गरि निजको अभिभावकहरूसँग नियमित छलफल र अन्तरक्रिया मार्फत समस्या समाधान गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको जोखिममा परेका बालबालिका, विद्यालय बाहिरका बालबालिका वा पहिले नै बालविवाह भई विभिन्न जोखिममा परेका बालिकाहरूका लागि उपयुक्त शैक्षिक कार्यक्रम तथा परामर्श कक्षाहरू संचालन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्धका क्रियाकलापहरूलाई विद्यालयको वार्षिका कार्यपात्रोमा समेटि प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।</p>

क्र. सं.	सम्बन्धित निकाय	भुमिका
		<p>बालमैत्री विद्यालयको अवधारणामा आधारित आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण तथा मर्मत संभार, डेस्क, बेन्च, गुणस्तरीय शिक्षा, खेलकुद तथा मनोरञ्जन, विद्यार्थी र शिक्षकको अनुपात, सम्मानजनक सिकाइको व्यवस्थाका लागि उचित प्रबन्ध मिलाउने ।</p> <p>बालविवाह विरुद्धका क्रियाकलापलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गरि बालविवाह मुक्त विद्यालय घोषणा गर्ने ।</p> <p>बालविवाहका असर र रोकथाम बारे अतिरिक्त कृयाकलाप संचालन गर्ने ।</p>
६	स्वास्थ्य संस्था	<p>बालविवाहका कारणले बालिकाको स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने शारीरिक तथा स्वास्थ्य समस्याहरु र आउन सक्ने असरका बारेमा समुदाय र विद्यालयस्तरमा जनचेतना जगाउने ।</p> <p>बालविवाहको विरुद्धमा समुदाय तथा परिवारस्तरमा परामर्शका लागि महिला स्वास्थ्य स्वयंम् सेविकाको क्षमता अभिवृद्धि गरी परिचालन गर्ने ।</p> <p>स्वास्थ्य कार्यक्रमहरूमा आवश्यकतानुसार बालविवाह र कम उमेरमा हुने गर्भधारणलाई निरुत्साहन गर्ने कार्यक्रमहरू समावेश र सञ्चालन गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको विरुद्धको विषय किशोरकिशोरीमैत्री स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमसँग एकीकृत गरी सञ्चालन गर्ने ।</p> <p>स्वास्थ्य केन्द्र र स्वास्थ्य क्लिनिकहरु मार्फत असहाय तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गका बालबालिकाको लागि निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधाको प्रबन्ध मिलाउने ।</p> <p>बालविवाहको जोखिममा रहेका किशोर किशोरीहरूको पहिचान गरि उनीहरु र उनीहरुको अभिभावकलाई परामर्श प्रदान गर्न महिला स्वास्थ्य स्वयंम् सेविकाहरूलाई परिचालन गर्ने ।</p> <p>किशोर किशोरीहरूलाई प्रजनन स्वाथ्य बारे जानकारी प्रदान गर्ने ।</p> <p>बालविवाह र स्वास्थ्य शिक्षा सम्बन्धी विशेष अभियान सञ्चालन गर्ने ।</p>
७	स्थानीय प्रहरी कार्यलय	<p>शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने ।</p> <p>बालबालिकालाई शोषण गर्ने तथा बालअधिकारको बर्खिलाप गर्नेलाई आवश्यक कानुनी दायराभित्र ल्याई कारवाही गर्ने ।</p> <p>बालविवाहसंग सम्बन्धित विकृति, विसंगतिहरूको अन्त्यका लागि स्थानीय संघ संस्थाहरूसँग मिलेर कार्य गर्ने ।</p> <p>घरेलु हिंसाबाट बालबालिकाको उद्धार गरी जोखिमबाट जोगाउने ।</p> <p>बालबालिकामाथि भएको अपराध नियन्त्रण एवं अनुसन्धान गर्न वैज्ञानिक विधिहरूको अवलम्बन गरी दोषीलाई सजाय दिलाउने ।</p> <p>बालविवाह कानुनी अपराध हो भनि समुदायमा सचेतना जागरण गर्ने ।</p> <p>बालविवाह रोकथाम वा निषेध गर्ने राष्ट्रिय कानून तथा स्थानीय स्तरमा तय गरिएका कानुनको कार्यान्वयन गर्न र अन्य सामाजिक कुप्रथाको अन्त्य सहयोग गर्ने ।</p> <p>विद्यमान नीति र कानुन अनुसार बालविवाह गर्ने गराउने व्यक्तिहरूलाई कानुनबमोजिमको कारवाही गर्ने गराउने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने ।</p>

क्र. स.	सम्बन्धित निकाय	भूमिका
		<p>समुदायस्तरमा बालविवाहसँग सम्बन्धित कानुनी प्रक्रिया, उजुरी गर्ने प्रक्रियाका बारेमा संचेतनाका क्रियाकलाप संचालन गर्ने ।</p> <p>विद्यालयस्तरमा किशोर किशोरीहरूसँग बालविवाह र कानुनी उपचार विषयक अन्तर्क्रियाहरू संचालन गर्ने ।</p> <p>सामुदायिक प्रहरीले समुदायमा चेतना मुलक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विश्व र बालअधिकार हनन्का विषयमा उजुर गरिएका घटनाहरूमाथि आवश्यक कारबाही प्रक्रिया अघाडी बढाउने ।</p>
८	नागरिक समाज / गैरसरकारी संस्था	<p>बालविवाह अन्त्यका लागि बनेको स्थानीयस्तरको रणनीतीलाई सफल पार्नका लागि बालसंरक्षण सम्बन्धि संयन्त्रहरूको स्थापना, सवलिकरण, क्षमता विकास र परिचालनमा आवश्यक प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको अन्त्यका स्थानीय सरकारसँगको सहकार्यमा विविध किसिमका कार्यक्रमको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>बालविवाह विश्व पैरवी तथा संचेतनामुलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।</p> <p>बालबालिका लक्षित कार्यक्रमहरूको निर्माण र सञ्चालन गर्दा नगर तथा वडाकार्यालयसँग समन्वय तथा सहयोग गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको अन्त्य गर्ने कार्यमा नगर, वडा, विद्यालय र समुदायस्तरमा विभिन्न संरचनासँग सहकार्य गर्ने ।</p> <p>बालविवाहका घटनाहरूको उजुरी भएको अवस्थामा कानुनी उपचार तथा प्रक्रियाका बारेमा सहयोग गर्ने ।</p>
९	राजनैतिक दल	<p>बालविवाह रोक्न आवश्यक पहल गर्ने ।</p> <p>सरोकारवाला सबैलाई सल्लाह सुझाव दिने ।</p> <p>बालविवाह सम्बन्धी आचारसंहिता निर्माण र कार्यान्वयनमा सहयोग र सहजीकरण गर्ने ।</p>
१०	बालकलब / बाल संजाल / किशोरी समुह	<p>बालबालिकासँग सम्बन्धित समस्याहरूको पहिचान गरी नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा सहभागी भई सहयोग पुऱ्याउने ।</p> <p>बालविवाह अन्त्यकालागि व्यापक अभियानहरू सञ्चालन गर्ने ।</p> <p>नियमित बैठक संचालन गर्ने र बालविवाह विश्वका क्रियाकलापहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने ।</p> <p>बालबालिकासँग लुकेर रहेका समस्याहरू उजुरी पेटिका मार्फत पत्ता लगाई समाधानका लागि विद्यालय प्रशासनलाई जानकारी गराउने ।</p> <p>बालअधिकारका विषयमा र बालविवाह विश्व संचेतनाका लागि नियमित रूपमा किशोर किशोरीहरूसँग अन्तरक्रिया तथा छलफल गरि मासिक रूपमा प्रतिवद्धता र प्रतिवद्धता प्रगति घोषणा गर्ने ।</p> <p>विद्यार्थी आचारसंहिता निर्माण गरि कार्यान्वयनमा गर्ने गराउने ।</p> <p>विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको तर्जुमा तथा संचालनमा नेतृत्वदायि भूमिका खेल्ने ।</p>

क्र. स.	सम्बन्धित निकाय	भुमिका
		<p>कक्षा मोनिटरसंग मासिक रूपमा बैठकहरू गरि विद्यालय नियमित नहुने, पुरा समय विद्यालयमा नबस्ने, पढाईमा कमजोर, विद्यालय अनुशासनमा नरहने, बालविवाह, बालश्रम र विद्यालय ड्रपआउटको जोखिममा रहेका बालबालिकाहरू पता लगाई आवश्यक छलफल तथा परामर्श मार्फत समस्या समाधान गर्न विद्यालय तथा बालसंरक्षण समितीलाई सहयोग गर्ने ।</p> <p>बालविवाह र बालश्रमको जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूको अभिभावकलाई भेट्ने र परामर्श तथा सुझाव सल्लाह मार्फत त्यस्ता घटना हुन नदिन आवश्यक पहल गर्ने ।</p> <p>बालविवाहलाई रोक्ने प्रयास गर्दा गर्दै पनि घटना घटेको खण्डमा नजिकको प्रहरी कार्यालय, बालसंरक्षण समिति वा वडा/नगर कार्यालयमा उजुरी गर्ने र आवश्यक कारवाहीको लागि वकालत गर्ने ।</p> <p>बालविवाह मुक्त विद्यालय घोषणा प्रक्रियामा नेतृत्वदायि भुमिका खेल्ने ।</p> <p>सम्बन्धित विद्यालय क्षेत्रभित्रको समुदायमा हुने जुनसुकै उमेर र जुनसुकै किसिमका बिवाह गर्दा सम्बन्धित व्यक्ति वा निजको अभिभावकले अनिवार्य रूपमा बालक्लवको सिफारिस लिने प्रणालिको विकास गराउने ।</p>
११	परिवार / अभिभावकहरू	<p>आफ्नो बालबालिकालाई नियमित विद्यालय पठाउने र आवश्यक पोषाक, शैक्षिक सामग्रि लगाएत घरमा पनि पढ्ने वातावरण मिलाउने ।</p> <p>बालबालिकाका कुरा सुन्ने, बुझ्ने, उचित मार्ग निर्देशन दिने, स्याबासी र हौसला प्रदान गर्दै निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराउने ।</p> <p>स्वास्थ्य, सरसफाई अनुशासन लगायतका विषयमा व्यवहारिक ज्ञान दिने ।</p> <p>पारिवारिक विभेदको अन्त्य गरी बालमैत्री घरको विकास गर्ने ।</p> <p>किशोरावस्थामा पुगेका बालबालिकाहरूसंग मित्रवत व्यवहार गर्ने, उनीहरूका समस्यालाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने र उचित मार्गदर्शन प्रदान गर्ने ।</p> <p>आफ्नो बालबालिकाहरूको संगत कस्तो व्यक्तिसंग भइरहेको छ, विद्यालय नियमित छन कि छैनन्, पढाईमा कतिको रुचि दिइरहेको छन्, समयमै घरमा आउने गरेको छ कि छैन, अकस्मात कुनै व्यवहारिक परिवर्तन आएको त छैन भन्ने जस्ता कुराहरूको नियमित ख्याल गर्ने र यदि केहि कुरामा समस्या देखिएको छ भन्ने तरन्त समाधानको प्रयासमा लाग्ने ।</p> <p>आफ्नो बालबालिकाहरूको भविस्यप्रति सधै सचेत रहने र २० वर्ष उमेर नपुगुञ्जेलसम्ममा बिवाहको कुरा सोच्दै नसोच्ने र यसबारे बालबालिकाहरूलाई पनि सचेत गर्ने ।</p>
१२	समुदायमा आधारित समुह तथा संस्थाहरू	<p>बालबालिकालाई विद्यालय पठाउने कार्यमा सहयोग गर्ने ।</p> <p>आ-आूनो टोल संगठन क्षेत्रमा बालबालिकाको हकअधिकार स्थापना गर्न कार्यक्रम बनाई विविध कार्यक्रम गर्ने र अनुगमन समेत गर्ने ।</p> <p>बालबालिका सम्बन्धी सही सूचना राख्ने र आवश्यकता बमोजिम संप्रेषण गर्ने ।</p> <p>जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी बालमैत्री समुदाय स्थापना अभियानमा सहयोग गर्ने ।</p>

क्र. सं.	सम्बन्धित निकाय	भुमिका
१३	बालविवाह निगरानी समूह	<p>विभिन्न निकायहरुसंगको समन्वयमा बालविवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरु समुदायस्तरमा सञ्चालनमा नेतृत्वगर्ने ।</p> <p>बालबालिका, परिवार र समुदायमा बालविवाह विरुद्धको चेतना अभिवृद्धि गर्ने ।</p> <p>बालविवाहको जोखिममा रहेका बालबालिकाहरुको पहिचान गर्ने र बालविवाहका घटनाहरु रोकनकालागि सम्बन्धित बालबालिका र उनीहरुको परिवारलाई परामर्श तथा सल्लाह प्रदान गर्ने ।</p> <p>बालविवाहका घटना तथा बालअधिकार हननका घटनाहरु रोकन खोज्दा खोज्दै पनि घटेमा सम्बन्धित निकायमा उजुरी गर्ने र उजुरी उपर समन्वयकारी भुमिका निर्वाह गरिदिने ।</p> <p>बालविवाहमुक्त गाँउ वा समुदाय घोषणा प्रक्रियामा आवश्यक सहयोग गर्ने ।</p>
१४	आमा समूह	बालविवाह विरुद्धको कृयाकलापहरु एवं बैठकहरु आयोजना गर्ने, बालविवाह गर्नेलाई तिरस्कार गरी विवाहमा उपस्थित नहुने वातावरण तयार गरी वाल विवाह रोक्न प्रेरित गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरूः

बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति-२०७२

नेपालको संविधान-२०७२

मुलुकी अपराध संहिता ऐन-२०७४ः

बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति-२०६९ :

समग्र राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७०।०७१-२०७४।०७५)

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन-२०७४

बालबालिका सम्बन्ध ऐन-२०७५

नेपालमा बालबालिकाहरुको स्थिति-२०७५

संयुक्त राष्ट्रसंघिय बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि-१९८९

स्थानीय तहमा बाल संरक्षण

नेपालको चौधौं योजना

नगरपालिका, गाउँपालिका तथा वडा कार्यालयका अभिलेखहरु

बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति २०६८ र बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन कार्य विधी २०६८

बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना २०७५-२०८५

४.१ भविष्यमा बालविवाह बिरुद्ध परिणाममुखी सबैभन्दा राम्रा कार्यकमहरू, अभ्यासहरू तथा पहलहरू के हुन सक्छ ? कृपया तलका प्रत्येक बिषयमा विशिष्ट कार्यकमहरू उल्लेख गर्नुहोस ।
बाल संरक्षण संयन्त्र सबलिकरण तथा परिचालन :
क्षमता अभिवृद्धि :

सचेतिकरण :

बलविवाह घटना व्यवस्थापन :

नोट : (कृपया छलफलको सार लेखनुहोस)

५. बालविवाह अन्त्यका लागि विभिन्न इकाईको भूमिकाहरू :

५.१ कृपया तल उल्लेखित विभिन्न इकाईहरूको बालविवाह अन्त्य तथा यस क्षेत्र लाई बालविवाह मुक्त क्षेत्र बनाउन खेल्नु पर्ने विहिष्ट भूमिका उल्लेख गर्नुहोस ।

नोट : (कृपया प्रत्येक इकाई पछि लेखनुहोस)

१) बालसंरक्षण समिति :

२) बालकलब :

३) नगरपालिका/वडा कार्यालय :

४) स्थानीय प्रहरी कार्यालय :

५) विद्यालय :

६) स्वास्थ्य चौकी :

७) वि.व्य.स./शि.अ.स. :

८) सामाजिक संस्थाहरू, इत्यादि :

अनुसूची-३ :

के आईआई प्रश्नावली (स्वास्थ्यचौकी) (मुख्य व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्गताका लागि प्रश्नावली)

१. बालविवाहले निम्त्याएको प्रमुख स्वास्थ्य सम्बन्धि समस्याहरु वा मुदाहरु के के हुन् ?
- क)
ख)
२. के तपाईं २ वर्षको अवधिमा कतिओटा घटना भए भन्न सक्नुहुन्छ? (बैशाख २०७३ देखि अहिलेसम्म)
- क) मृत बच्चा जन्मएको (Stillbirth) =
ग) पाठेघर सम्बन्धि समस्या(Uterus Problem)=
- ख) गर्भमै तुहिएको (Miscarries) =
घ) जन्मएको १ बर्षभित्र बच्चाको मृत्यु भएको (Infant Mortality) =
- ड) मातृ मृत्युदर (Maternal Mortality) =
च) कम तौल भएको बच्चाहरु (Low weight babies) =
३. बालविवाह अन्त्यका लागि सबैभन्दा राम्रा क्रियाकलाप/कार्यक्रम के हुन सक्छन् ?
- क)
ख)
४. चाँडै विवाह गर्ने जोडीहरु आफ्नो र बच्चाको हेरचाह सम्बन्धि कर्ति सचेत हुन्छन् ?
- क)
ख)
५. समुदायमा बालविवाह अन्त्य गर्न महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूको के भूमिका हुन सक्छ ?
- क)
ख)
६. बालविवाह अन्त्यका लागि महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूलाई सक्रिय पार्न कस्तो प्रयास आवश्यक हुन्छ ? तिनीहरूको क्षमता कसरी बढाउन सकिन्छ ?
- क)
ख)

॥ समाप्त ॥

नगरौ बिटेको कुरा नहुँदै २० वर्ष पूरा ।

२० वर्ष उमेर नपुग्दै विवाह गर्नु गराउनु कानुनी अपराध हो ।

बालविवाह जस्तो दण्डनीय कार्यबाट आफू पनि बचौं र अरुलाई पनि बचाओ ॥

के हुन्छ बालविवाह गर्दा र गराउँदा ?

- विवाहले कानुनी मान्यता पाउँदैन र कानुन बमोजिम विवाह रद्दसम्म हुन्छ ।
- विवाह दर्ता गराउन नमिल्ने हुँदा श्रीमान् र श्रीमती बीच वैद्यानिक नाताको मान्यता मिल्दैन ।
- बालविवाह गर्ने र गराउने व्यक्तिलाई ७५,००० रुपैयासम्म जरिवाना र ३ वर्षसम्म कैद हुनसक्छ (बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५)।
- सानै उमेरमा गर्भ बस्न गई आमा र बच्चा दुवैको जीवन जोखिममा पर्न जान्छ ।
- शिक्षा प्राप्ति र पारिवारिक मायाँममताबाट वञ्चित भई घरेलु हिंसाको जोखिममा परिन्छ ।
- शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक वृद्धि विकासमा बाधा पुरदछ ।

**त्यसैले आजैबाट बालविवाहको विरुद्धमा जुटौ
“बालबालिकाहरूको सुनौलो भविष्यप्रति
सजग बनौ” ॥**